

Махадиева Асель Каратаевнаның

«8D011 – «Педагогика және психология бағыты (6D010300 – Педагогика және психология) мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін ұсынылған «Ата-ана мен аутист бала» қарым-қатынас жүйесіндегі стресті жеңуді психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу» диссертациялық

жұмысының

АҢДАТПАСЫ

Зерттеу өзектілігі. Еліміздің тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев Қазақстан Халқына Жолдауында, мүмкіндігі шектеулі тұлғаларға арналған «кедергісіз орта» қалыптастыруға зор мән берілуге тиіс екендігін баса айтты. Бұл үрдісті Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев та қолдап, «Қамқорлығында мүмкіндігі шектеулі балалары бар отбасыларға ерекше көңіл бөлінуі тиіс. Біз ерекше қажеттіліктері бар адамдар үшін бірдей мүмкіндік жасауға міндеттіміз» – деді.

Дамуында ауытқуы бар, ерекше балаларға қолдау көрсетуде Қазақстан Республикасының "Білім туралы" Заңының, "Қазақстан Республикасында мүгедектерді әлеуметтік қорғау туралы" Заңының қабылдануымен елімізде инклюзивті білім беру жүйесін қалыптастыру мен дамытудың құқықтық алғышарттары құрылды. Инклюзивті білім беру әрбір баланың білім алу қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған барлық балаларды оқытудың перспективалық жүйесі болып табылады, бұл ретте әлеуметтендіру мүмкіндігін кеңейте отырып және оларды кейіннен қоғамға енгізу үшін алғышарттар жасай отырып, инклюзивті білім беру жүйесін дамыту 2011-2020 жылдарға арналған білім беруді дамыту мемлекеттік бағдарламасының басым бағыттарының бірі болып табылады.

Әлеуметтік-психологиялық көзқарас тұрғысынан алғанда отбасы қоғамдық дамудың қай кезеңінде болмасын, сол қоғамның әлеуметтік тобының тиісті өлшемдеріне және құндылықтарына сәйкес келетін тұлғалық қатынастар жиынтығының бірлестігі негізінде бірлесіп қалыптасатын өзара ерлі-зайыптыларды, ата-аналардың балаларға, балалардың ата-аналарға және өзара сүйіспеншілінде, үйірлігінде көрініс табады десек, отбасында дамуында ауытқуы бар баланың дүниеге келуі, ата-ананың болашаққа деген мақсат-мүддесін, отбасы құндылықтарын қайта қарастыруға алып келеді. Отбасылық қарым-қатынас, ерлі-зайыптылардың бір-біріне деген көзқарастары да өзгеріске ұшырайды. Бірін-бірі түсінбеушілік, кіналау, баланы емдетуге материалдық жағдайдың жетіспеушілігі, стрестік күйге түсіріп, ажырасуға да әкеліп жатады.

Жоғарыда орындауға тиісті құжаттарды негізге ала отырып, біздің зерттеуіміздің тірегі аутист бала мен ата-ана қарым-қатынасының жағдайына қатысты тұжырымдарды талдап, жүйесі мен стресті жеңудің психологиялық-педагогикалық тағылымын саралау барысында әдіснамалық негізді құру көкейкесті мәселе екеніне мән бердік.

Біздің зерттеуімізге қатысты жазылған еңбектерді талдауда алыс, жақын шетелдік, ресейлік ғалымдардың аутизм этиологиясын түрліше

аспектілерін қарастырғандығын көрсетіп береді: Bleuler E., Kraepelin E. аутизмді шизоидты бұзылыс, шизофрения деп анықтаса; Kanner L. аутизм - ақыл-ой дамуының кері кетуі, тежелуі. Freitag С.М., Trottier G., Srivastava L., Walker С.Д. т.б. гендік мутация, Levisohn P.M. эпилепсиямен байланыстырады, E. Minkowski аутизм «виталды» инстинктінің («perte du») өмірмен шынайы қарым-қатынасты жоғалту; J. Glatzel тұлға мен әлеуметтік орта арасындағы ақпарат алмасудағы қиындықтар; Arndt T.L., Stodgell С.Ј., Rodier P.M. т.б. ғалымдар генетикалық, когнитивті және жүйке жүйесіндегі бұзылыстар т.б. Дегенмен күні бүгінге дейін аутизмнің этиологиясына нақты нүкте қойылмады.

Сондай-ақ, аутизм диагнозын дәл қоюға көмек беретін скринингтік тест М-CHAT (Toddlers Robins, Fein, & Barton) және аутизмді диагностикалауға арналған бақылау шкалалар - CARS (Schopler, Reichler & Renner); ADOS (Catherine Lord, Michael Rutter, Pamela C. Dilavore, Susan Risi 2000) пайда болды.

Аутист бала мен ата-ана қарым-қатынасына ресейлік ғалымдар атап айтсақ, дамуында ауытқулары бар балалардың отбасылық тәрбиесін Е.М. Мастюкова, А.Г. Московкина, В.В. Ткачева; аналардың аутист балаға қарым-қатынасының ерекшеліктерін Л.С. Печникова; Т.Н. Высотина; дамуында ауытқулары бар балалардың отбасыларына психологиялық көмек көрсету технологияларын В.В. Ткачева, И.Б. Карвасарская, шетел ғалымдарының зерттеулерінде аутист балаларды тәрбиелеп отырған отбасында стрестік жағдайы М.М. Bristol, E. Schopler; аутистік спектр бұзылысы бар бала мен әке арасындағы қатынасы Т. Keller, J. Ramisch, M. Carolan; аутист баланы тәрбиелеп отырған ирандық аналардағы стресс, депрессия және өмір сүру сапасы M. Kousha, H.A. Attar, Z. Shoar; аутист бала мен бауырларының арасындағы қарым-қатынас H. Kovshoff, K. Sebula, W.J. Tsai, R.P. Hastings анықталған.

Ресейде В.Е. Каган, С.С. Мнухин, А.Е. Зеленецкая, Д.И. Исаев, К.С. Лебединская, О.С. Никольская, Е.Р. Баенская, М.М. Либлинг т.б. ғалымдар ерте балалық аутизмін анықтауда зерттеулер жүргізді.

Бүгінгі күні ғалымдар (В.Е. Каган, К.С. Лебединская, Ф. Аппе, Т. Питерс т.б.) аутизмді шизофрениядан бөліп қарастыруда. Аутист балаларды педагогикалық-психологиялық дамытуға арналған бірқатар еңбектер (С.Дж. Роджерс, Дж. Доусон, Л.А. Висмара; Barbera Mary Linch, Tracy Rasmussen; Т. Питерс; Шрамм Роберт; Делани Тара жарық көрді. Бұл өз кезегінде аутист балаларға оқыту-тәрбие процесі үздіксіз жүргізілген жағдайда, түзетуге келетінін дәлелдейді.

Қазақстандық ғалымдардың еңбектеріне шолу жасайтын болсақ инклюзивті білім беру бойынша А.Б. Айтбаева, А.А. Байтурсынова, А.Т. Искакова, З.А. Мовкебаева, Р.А. Сулейменова, И.А. Оралканова, С.Ж. Аубакирова, Е.И. Бурдина зерттеулер жүргізсе, М.П. Кабакова, А.Ж. Аплашова, Б.А. Матаев авт. бірлестікте психоневрологиялық аурулары бар мүгедектерге үйде қызмет көрсету жағдайында әлеуметтік-психологиялық сүйемелдеу, ауытқуы бар балалармен әлеуметтік жұмыс

ұйымдастырудың әдістемелік құралын Е.Н. Жуманкулова, ерте жастағы балалардың психофизиологиялық бұзылыстары скринингі Р.А. Сүйлейменова, Ә.Қ. Ерсарина, Р.К. Айтжанова; аутизм диагнозы қойылған балалардың психологиялық ерекшеліктерін Г.Қ. Айқынбаева, Б.Б. Қашхынбай, А.А. Наурызбаева авторлық бірлестікте, ерте балалық аутизмі синдромы бар балаларға психологиялық-педагогикалық көмек көрсету А.А. Кудышева зерттеген. Көріп отырғанымыздай Қазақстанда аутизм мәселесі жете зерттелмеген.

Жоғарыда аталған еңбектерді теориялық тұрғыдан талдау барысында мәселені кешенді зерттеуде «ата-ана мен аутист бала» қарым-қатынасы мәселесінің жүйесінде **бірқатар шешілмеген қайшылықтар** анықталды:

1 «Ата-ана мен аутист бала» қарым-қатынас жүйесінің әдіснамалық негізінің жеткілікті зерделенбеуі.

2 Аутист баланың өмірге отбасы көмегімен бейімделуіне қатысты амалдардың қарастырылмауы.

3 Ата-ана мен аутист бала қарым-қатынасында туындайтын стресті жеңу жұмыстарының зерделенбеуі.

Осы қарама-қайшылықтың шешімін іздестіру бізге зерттеу проблемамызды анықтауға және тақырыпты **«Ата-ана мен аутист бала» қарым-қатынас жүйесіндегі стресті жеңуді психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу** деп таңдауымызға негіз болды.

Зерттеудің мақсаты – «Ата-ана мен аутист бала» қарым-қатынас жүйесіндегі стресті жеңудің теориялық негізін анықтау және ұсынылған модельді эксперименттік тәжірибеден өткізу.

Зерттеудің нысаны – «ата-ана мен аутист бала» қарым-қатынас жүйесіндегі стресс.

Зерттеудің пәні – «ата-ана мен аутист бала» қарым-қатынас жүйесіндегі стресті жеңудің психологиялық және педагогикалық тағылымы.

Зерттеудің ғылыми болжамы: Егер, ата-ана мен аутист бала қарым-қатынасындағы психологиялық-педагогикалық аспектілерді саралау негізінде «ата-ана мен аутист бала» қарым-қатынас жүйесіндегі стресті жеңудің психологиялық – педагогикалық моделі ұсынылып тәжірибеден өтілсе, **онда** «ата-ана мен аутист бала» қарым-қатынас жүйесі орнығып, олардың арасында туындайтын стресті жеңу үшін қолданылатын копинг стратегиялары түзіледі.

Зерттеудің мақсаты мен болжамы төмендегі **міндеттердің** шешілуін нақтылады:

1 Ата-ана мен аутист бала қарым-қатынасының теориялық негіздері мен психологиялық-педагогикалық аспектілерін анықтау;

2 «Ата-ана мен аутист бала» қарым-қатынас жүйесінің іске асырылуындағы амалдарды құру;

3 «Ата-ана мен аутист бала» қарым-қатынас жүйесіндегі стресс және оның салдарын жіктеу, ата-аналарда қолданылатын копинг стратегияларды анықтау;

4 «Ата-ана мен аутист бала» қарым-қатынас жүйесіндегі стресті жеңудің психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу моделін құрастыру;

5 «Ата-ана мен аутист бала» қарым-қатынас жүйесіндегі стресті анықтау әдістері мен критерийлерін ұсыну;

6 Ғылыми эксперименттің ұйымдастырылуы мен интерпретациясын түзу.

Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негіздері:

– аутизм, АСБ зерттеу мәселесінің психологиялық-педагогикалық тұғырлары (В. Каган, К. Лебединская, В. Башина, О. Никольская, Т. Питерс, К. Гилберг және т.б.);

– отбасы талдауына жүйелі көзқарас (Ж. Қоянбаев, С. Ұзақбаева, Е. Жұматаева, А. Турнбул, Э. Фромм, А. Адлер, А. Варга және т.б.);

– стресске қатысты тұжырымдамалар (У. Кеннон, Г. Селье, Р. Лазарус т.б.)

– ерекше балаларды тәрбиелелеп отырған ата-аналардың отбасылық қарым-қатынас тұғырлары (Е. Силяева, Фарбер, И. Карвасаровская, Т. Высотина, К.А. Михальченко, И. Мамайчук, Л. Печникова, М. Seligman т.б.).

Зерттеу әдістері:

– зерттеу мәселесі бойынша психологиялық-педагогикалық және арнайы әдебиеттерге; мүмкіндігі шектеулі балалардың құқықтарын қорғайтын; инклюзивті білім беру жүйесін жүзеге асыру саласындағы заңнамалық және нормативтік құжаттарға талдау;

– «ата-ана мен аутист бала» қарым-қатынас жүйесіндегі стресті анықтау үшін келесі диагностикалық құралдар қолданылды: «Стрестік жағдайдағы копинг-мінез-құлық» (С. Норман, Д.Ф. Эндлер, Д.А. Джеймс, М.И. Паркер), «Ата-аналық қатынасты диагностикалау» (А.Я. Варга, В.В. Столин) әдістемелері; «Лазарустың копинг» тесті; «Ата-аналық ұстаным мен реакцияны өлшеу» (PARI) сауалнамасы. Сонымен қатар, эксперименттік зерттеу нәтижелерін сандық жағынан өңдеуде SPSS 19 бағдарламасы қолданылды.

Зерттеу кезеңдері:

1-кезең (2016-2017) Зерттеу тақырыбы бойынша әдебиеттерге талдау жасалып, «ата-ана мен аутист бала» қарым-қатынас жүйесінің педагогикалық-психологиялық аспектілері белгіленіп, аутист балаларды тәрбиелеп отырған отбасындағы стресс және оның салдары талқыланды; стресті жеңудегі ата-аналардың қолданатын копинг стратегиялары анықталды. Зерттеу мақсаты мен міндеттері, нысаны мен пәні және зерттеудің ғылыми болжамы нақтыланып, анықтау эксперименті жүргізілді.

2-кезең (2017-2018) Стресті жеңудегі ата-аналардың қолданатын копинг стратегиясы мен аутист бала қатынасының өзара байланысын анықтау үшін статистикалық өңдеу жүргізілді. Эксперименттік зерттеуден алынған нәтижелерге сүйене отырып, «ата-ана мен аутист бала» қарым-қатынас жүйесіндегі стресті психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу моделі негізінде эксперименталды топпен жұмыс қайта жүргізілді.

3-кезең (2018-2019) Ұсынылған модель негізінде эксперименталды топпен жұмыс жүргізілгеннен кейін, тиімділігін анықтау үшін екінші реттік эксперимент жүргізіп, алынған нәтижелері салыстырылды. Зерттеу барысында тұжырымдалған модельдің тиімділігі, эксперименттік тексерудің нәтижелері жалпыланып, алынған нәтижелердің сапалық және сандық талдаулары жасалды. Жасалған зерттеу жұмыстары бойынша қорытындылар қарастырылып, пайдаланылған әдебиеттер тізімі жүйеге келтіріліп, диссертациялық жұмыс талаптарға сай рәсімделді.

Эксперименттік зерттеу базасы: эксперименттік жұмыс Б. Өтемұратов жеке қоры, «Асыл Мирас» аутист балаларға арналған орталығында (Нұр-Сұлтан қ.), «Тамшы-PVL» (Павлодар қ.) балалар орталығында жүргізілді.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы:

– ата-ана мен аутист бала қарым-қатынасының теориялық негіздері мен психологиялық-педагогикалық аспектілері сараланып, «ата-ана мен аутист бала» қарым-қатынас жүйесі» ұғымы анықталды;

– «ата-ана мен аутист бала» қарым-қатынас жүйесінің іске асырылуындағы амалдары айқындалды;

– «ата-ана мен аутист бала» қарым-қатынас жүйесіндегі стресс және оның салдары жіктелініп, ата-аналардың қолданатын копинг стратегиялары сараланды;

– «ата-ана мен аутист бала» қарым-қатынас жүйесіндегі стресті жеңудің психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу моделі құрастырылды;

– қолданылған диагностикалық құралдар мен критерийлерді жүйелеу негізінде өткізілген эксперимент нәтижелерін талдау арқылы, «ата-ана мен аутист бала» қарым-қатынас жүйесіндегі стресті жеңудің психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу моделінің тиімділігі дәлелденіп, оны пайдалануға қатысты ұсыныстар берілді.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы аутист балаларды тәрбиелеп отырған отбасылардың психологиялық-педагогикалық ерекшеліктері туралы түсініктерді кеңейту, аталған қарым-қатынаста стрестің пайда болу себептерін анықтауда және оны жеңу үшін пайдаланылатын копинг стратегияларды анықтауда.

Зерттеудің тәжірибелік маңызы «ата-ана мен аутист бала» қарым-қатынас жүйесіндегі пайда болатын стресті анықтау үшін қолданылатын диагностикалық құралды және критерийлерді ұсынуда. Сондай-ақ, «ата-ана мен аутист бала» қарым-қатынас жүйесіндегі стресті жеңудің психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу моделін құруда және оның негізінде «Ата-ана мен аутист бала» қарым-қатынас жүйесіндегі стресті жеңуді психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу» әдістемелік құралын әзірлеуде.

Зерттеуде әзірленген теориялық қағидалар, қорытындылар мен ұсыныстар аутист баламен және аутист баласы бар отбасымен әлеуметтік, психологиялық-педагогикалық қызмет көрсету орталықтарында жұмыс

жасайтын педагог, психолог, дефектолог мамандарға ата-аналарға кеңес беруде және ғылыми жұмыстар жүргізу үшін қолдануға болады.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар:

1 Ата-ана мен аутист бала қарым-қатынас жүйесі теориялық негіздері мен психологиялық-педагогикалық аспектілері сараланып, «ата-ана мен аутист бала» қарым-қатынас жүйесі» ұғымы;

«Ата-ана мен аутист бала» қарым-қатынас жүйесі - ол ерекше баланы бар болмысымен қабылдау, баланы дамытуда өмір бойы психологиялық-педагогикалық бағыт-бағдар беруде сүйемелдеу, өзара әрекеттестікті, берлестікті, шыдамдылықты талап ететін жүйелі процесс;

2 «Ата-ана мен аутист бала» қарым-қатынас жүйесінің іске асырылуындағы амалдары: Ерте араласудың «Денверлік» моделі, «Қолданбалы мінез-құлық талдамасы» (АВА), «Сөйлеу машықтары мен оқыту машықтарын бағалау» (ABLLS-R) және Jasper амалдары;

3 «Ата-ана мен аутист бала» қарым-қатынас жүйесіндегі стресс және оның салдары, стресті жеңу үшін ата-аналарға қолданылатын копинг стратегиялары;

4 Диагностика, кеңес беру, психологиялық-педагогикалық түзету, ата-анамен ағартушылық жұмыс бағыттарынан тұратын «ата-ана мен аутист бала» қарым-қатынас жүйесіндегі стресті жеңудің психологиялық-педагогикалық моделі;

5 «Ата-ана мен аутист бала» қарым-қатынас жүйесіндегі стресті анықтау үшін қолданылатын диагностикалық құралдар мен критерийлер;

6 «Ата-ана мен аутист бала» қарым-қатынас жүйесіндегі стресті жеңудің психологиялық-педагогикалық моделінің тиімділігін анықтау экспериментінің нәтижелері.

Зерттеу нәтижелерінің дәлелдігі және негізділігі автордың педагогикалық-психологиялық зерттеуінің негізділігімен, диссертация тақырыбы бойынша педагогикалық-психологиялық және әдістемелік әдебиеттерінің талдауымен, зерттеу тақырыбына сәйкес және өзара байланыстағы теориялық және эмпирикалық әдістердің нақты қолданылуымен, эксперимент бағдарламасының педагогикалық мақсатқа сәйкестігімен, олардың тиімділігін эксперимент жүзінде бастапқы және соңғы нәтижелердің қорытындылануымен қамтамасыз етіледі.

Зерттеу нәтижесін сынақтан өткізу және ендіру зерттеудің негізгі қағидалары ғылыми баяндама түрінде халықаралық және республикалық ғылыми-практикалық конференцияларда – 3 мақала (Павлодар, Астана, Алматы), Қазақстан Республикасының білім және ғылым Министрлігінің білім және ғылым саласындағы бақылау Комитеті ұсынған журналдарда – 3 мақала (ПМУ Хабаршысы, «Педагогика» сериясы; ЕҰУ Хабаршысы «Педагогика» сериясы, ЕАГИ Хабаршысы «Педагогика және Психология» сериясы), шетелдік халықаралық-ғылыми практикалық конференцияда - 1 мақала (Могилиев, Белорусь), 2 мақала - Томсон Рейтер (ISI Web of Knowledge, Thomson Reuters) компаниясының ақпараттық базасының деректері бойынша нөлдік емес импакт-факторға ие немесе Scopus

компаниясының деректер базасына кіретін халықаралық ғылыми журналда жарық көрген. 1 әдістемелік құрал жарияланған.

Диссертацияның құрылымы: диссертация кіріспеден, үш тараудан, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен және қосымшалардан тұрады.

Кіріспеде зерттеудің көкейкестілігі негізделіп, мақсаты мен міндеттері, зерттеудің нысаны мен пәні, болжамы, әдіснамалық негіздері, әдістері мен негізгі кезеңдері, теориялық және практикалық маңыздылығы, ғылыми жаңалығы анықталды және қорғауға ұсынылатын қағидалар айқындалып, зерттеу барысында қолданылған әдіс-тәсілдер сипатталды.

«Ата-ана мен аутист бала» қарым-қатынас жүйесінің зерттелу әдіснамалық негізі» деп аталатын бірінші тарауда ата-ана мен аутист бала қарым-қатынасының теориялық негіздері анықталып, «ата-ана мен аутист бала» қарым-қатынас жүйесінің психологиялық-педагогикалық аспектілері сараланып; «ата-ана мен аутист бала» қарым-қатынас жүйесінің іске асырылуындағы амалдары құрылды.

«Ата-ана мен аутист бала» қарым-қатынас жүйесіндегі стресс және копинг стратегия туралы жалпы концепциялар. Мәселенің қазіргі жағдайы» деп аталатын екінші тарауда «стресс» және «копинг стратегия» түсініктерін анықтаудағы тұғырлары сипатталып, «ата-ана мен аутист бала» қарым-қатынас жүйесіндегі стресс және оның салдары жіктеліп; «ата-ана мен аутист бала» қарым-қатынас жүйесіндегі стресті жеңудің психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу моделі жасалды;

«Ата-ана мен аутист бала» қарым-қатынас жүйесіндегі стресті жеңуді эксперименттік зерттеу» атты үшінші тарауда «Ата-ана мен аутист бала» қарым-қатынас жүйесіндегі стресті анықтау әдістері мен критерийлері ұсынылып; ғылыми эксперимент ұйымдастырылып және интерпретациясы түзіліп, «ата-ана мен аутист бала» қарым-қатынас жүйесіндегі стресті жеңуді психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу моделінің тиімділігі эксперименттік тұрғыдан негізделді.

Қорытындыда жүргізілген зерттеудің теориялық және практикалық нәтижелері жинақталды, негізгі қорытындылары тұжырымдалды.

Қосымшада зерттеудің практикалық материалдары ұсынылды.